१

348sk01

कविपरिचयः - १

प्रस्तावना

संस्कृसाहित्यनभसि आर्षकवित्वेन व्यासवाल्मिक्योः महती प्रसिद्धिः दृश्यते। काव्यं कथं भवेत् इति निर्धारणाय मानदण्डत्वेन वाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् एव गृह्यते कविभिः। अत एव वाल्मीकिः आदिकविः, रामायणं च आदिकाव्यम्। रामायणं न केवलं काव्यग्रन्थः अपि तु धर्मग्रन्थः अपि अस्ति। रामायणं हि मानवजीवनस्य सर्वस्वम् अस्ति। रामायणं हि श्रेयोमार्गप्रदर्शकं ज्योतिः विद्यते।

अस्ति महाभारतं हि रामायणम् इव अस्मद्राष्ट्रेतिहासः। नास्ति अस्य ग्रन्थस्य उद्देश्यम् एकमात्रं कौरवपाण्डवयोः युद्धवर्णनम्, अपि तु भारतीयधर्मस्य कात्स्न्येन सविस्तरं चित्रणम् अपि तदीयं लक्ष्यं विद्यते। महाभारतस्य अस्य प्रणेता हि व्यासदेवः।

संस्कृतसाहित्ये भासो हि सम्प्रतिविज्ञातनाटककृत्सु प्राचीनतमो भवति। संस्कृतसाहित्ये भासस्य बहवः ग्रन्थाः विद्यन्ते। कालिदासादयः महाकवयः अपि भासम् एव श्रेष्ठत्वेन मन्यन्ते। प्रायः त्रयोदश नाटकग्रन्थाः भासस्य नाम्नि विद्यन्ते। पाठे अस्मिन् वाल्मीकेः व्यासदेवस्य भासस्य च देशकालकृतिविषयिणी चर्चा प्रस्तूयते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान्

- महाकवीनां विषये संक्षिप्तं परिचयं प्राप्स्यति।
- वाल्मीकेः व्यासदेवस्य भासस्य च देशकालकृतिविषये ज्ञास्यति।
- रामायणस्य महाभारतस्य कियत् माहात्म्यं वर्तते इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- रामायणस्य महाभारतस्य च विषयवस्तु ज्ञातुं शक्नुयात्।
- भासस्य कृतिं ज्ञातुं शक्तः भवेत्।

१.१) वाल्मीकिः - रामायणम्

संस्कृतसाहित्ये रामायणपदेन वाल्मीकिविरचितं रामायणम् एव प्रसिद्ध्यति। भारतीयैः रामायणम् आदिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्प्रणेतृतया आदिकविः अभिधीयते। रामायणात् प्राचीनः

संस्कृतनिबद्धः काव्यलक्षणोपपन्नः कोऽपि ग्रन्थः न दृश्यते। रामायणे न केवलं युद्धम् एव वर्णितम् अपि तु रूपकोपमाद्यलङ्कारयुतायां भाषायां प्रकृतेः अपि वर्णनं कृतम्। अतः रामायणं काव्यम् इति स्वीक्रियते न वीरगाथामात्रं न वा शुष्केतिहासमात्रम्। संसारे किम् अपि काव्यं लोकप्रियतायां रामायणस्य समतां कर्त्तुं न क्षमते। एतस्य महाकाव्यस्य प्रणेता वाल्मीकिः। एतादृशस्य आदिकवेः देशकालकृतिविषयिणी चिन्ता अत्यन्तं कष्टसाध्या अस्ति। तथापि अन्यान् ग्रन्थान् वीक्ष्य देशकालादिकम् अनुमीयते।

१.१.१) कालः-

वाल्मीकेः स्थितिकालविषये सम्प्रति अपि इदम् इत्थन्तया वक्तुं नैव पार्यते तथापि एतद् अनुमीयते यत् स महर्षेः व्यासात् अपि प्राचीनः आसीत्। अत्र प्रमाणम् - रामायणे महाभारतवर्णितस्य कस्यापि पात्रस्य नाम न उपलभ्यते, महाभारते तु रामकथा वर्णिता लभ्यते। महाभारतस्य सप्तमपर्वणि लङ्काकाण्डगतं पद्यद्वयं प्राप्यते।

बौद्धधर्मस्य उदयात् प्राक् एव वाल्मीकिः आसीत्। रामायणीया रामकथा कियता परिवर्तनेन दशरथजातकनाम्ना जातकग्रन्थस्य अङ्गभावं प्राप्ता। तत्र पालिभाषया अनूदितं पद्यम् अपि प्राप्यते।

मृगयायां दशरथः श्रवणकुमारं हतवान् इति रामायणकथा सामजातके वर्ण्यते। बौद्धसाहित्यस्य विशेषज्ञः सिल्वाँलेविमहोदयः स्पष्टम् अभिप्रैति यत् सद्धर्मस्मृत्युपस्थाननाम्नः बौद्धग्रन्थस्य मूलं रामायणम् अवश्यं भवति। सद्धर्मस्मृत्युपस्थाने वर्त्तमानं जम्बूद्वीपवर्णनं रामायणस्थितदिग्वर्णनम् अनुहरति।

एवञ्च याकोविमहोदयः भाषाविज्ञानद्वारा बौद्धकालपूर्वभवत्वं रामायणस्य प्राह।

एभिः प्रमाणैः रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकता सिद्ध्यति। अत एव ज्ञायते यत् बौद्धकालात् प्राक् अपि वाल्मीकिः आसीत्।

रामायणे कोसलराजधानी अयोध्या इति आख्यायते। बौद्धजनः यवनः पतञ्जलिः च कोसलराजधानी साकेत इति कथयति। अतः सिद्ध्यति यत् अयोध्यायाः अभ्युदये वर्तमाने साकेत इति नामकरणात् पूर्वम् एव रामायणं रचितवान्।

जैनकविः विमलसूरिः प्राकृतभाषानिबद्धे स्वीये "पउमचरिआ" इति नामके ग्रन्थे रामचरितं रचितवान्। "पउमचरिआ" ६२ ई. समये रचितवान्। अतः ज्ञायते यत् ततः प्राचीनं रामायणं भवति स्म।

पाटलिपुत्रस्य प्रतिष्ठापनम् अजातशत्रुणा ५०० ई. पू. समये कृतम्। अयम् एव राजा शत्रोः आक्रमणात् रक्षार्थं गङ्गाशोणयोः संगमस्थले दुर्गम् एकं निर्मितवान्। रामायणे गङ्गाशोणयोः संगमात् श्रीरामगमनं वर्णितम् अस्ति, किन्तु दुर्गस्य उल्लेखः नास्ति। तेन स्पष्टं प्रतीयते यत् रामायणं ५००ई. पू. समयतः पूर्वकालिकम्।

रामायणे विशिला मिथिला चेति द्वे राज्ये स्तः। बुद्धस्य समये इमे द्वे नगर्यौ वैशालीराज्यान्तर्गतौ एव वर्णिते। अनेन अपि ज्ञातुं शक्यते यत् रामायणं बुद्धात् प्राचीनम् आसीत्।

रामायणे भारतस्य नानानरपतिशासितानेकलघुराज्यविभक्तत्वं वर्ण्यते। इयं च भारतस्य दशा बुद्धपूर्वकाल एव आसीत्। अनेन अपि ज्ञातुं शक्यते यत् रामायणं बुद्धात् प्राचीनम् आसीत्।

एभिः सर्वैः प्रमाणैः प्रतीयते यत् रामायणं ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् पूर्वमेव कदाचित् प्रणीतं न तु ततः अर्वाक्। अत एव वाल्मीकेरपि कालः ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् पूर्वम् आसीत् इति।

१.१.२) कृतिः -

वाल्मीकिः रामायणं रचितवान्। वाल्मीकेः कवित्वज्ञानाय रामायणम् एव पर्याप्तम् अस्ति। वाल्मीकिना स्वकाव्यकलायाः प्रतिपादनाय यत्पात्रम् आधारीकृतं तस्य रामस्य चरितम् एव तादृशं यत्तद् आधारीकृत्य कोऽपि कविः साफल्यम् आसादयेत्। रामायणे चतुर्विंशतिः सहस्राणि श्लोकाः सन्ति। अतः चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहितापदेन रामायणम् अभिधीयते। यावन्ति अक्षराणि गायत्रीमन्त्रे तावत्सहस्रपरिमाणं रामायणम् इति दृढम्। इदम् अपि प्रत्यक्षसिद्धं यत् प्रतिसहस्रतमश्लोकादौ गायत्रीमन्त्रस्य एकैकम् अक्षरं प्राप्यते। रामायणे ५०० सर्गाः सन्ति। अत्र सप्त खण्डाः सन्ति। बहवः विद्वांसः उत्तरकाण्डं बालकाण्डस्य कियन्तम् अंशं च प्रक्षिप्तं कथयन्ति। बालकाण्डस्य प्रथमे तृतीये च सर्गे या विषयसूची वर्तते तत्रोत्तरकाण्डवर्णिता बालकाण्डगततदंशवर्णिताश्च विषयाः न आयान्ति इति च तेषां तादृशकथने हेतुः भवति। याकोविमहोदयस्तु अयोध्याकाण्डम् आरभ्य युद्धकाण्डान्तं काण्डपञ्चकम् एव बाल्मीकिकृतं मन्यते। लङ्काकाण्डस्य अन्ते ग्रन्थः समाप्त इव प्रतिभाति। रामायणे सप्त खण्डाः विद्यन्ते। तत्र च बालाख्ये काण्डे प्रथमे खण्डे रामस्य यौवनमुखं वर्णितम् अस्ति। तत्रापि विश्वामित्रेण मुनिवरेण सह तस्य आश्रमपदं प्रति गमनम्, तत्र यागविघातकानां राक्षसानां हननं जनकजापापाणिपीडनं च इति। अयोध्याकाण्डाभिधे द्वितीये काण्डे रामस्य यौवराज्यपदाभिषेकसमारोहोपक्रमः, तत्र कैकेयीकृतः प्रत्यूहः, रामस्य निर्वासनम्, रामविरहे दशरथस्य प्राणत्यागः इति एते विषयाः विद्यन्ते। अरण्यकाण्डनाम्नि तृतीये काण्डे रामस्य दण्डकारण्यगमनम्, दण्डकारण्ये वातापिनामकराक्षसहननम्,रावणकृतं मैथिलीहरणम् इत्यादयः विषयाः विराजन्ते। किष्किन्धाकाण्डनामके चतुर्थे काण्डे रामस्य सुग्रीवेण सौहार्दं वालिनः हननं च वानरादिभिः अनुगम्यमानस्य पवनसुतस्य सीतायाः अनुसन्धानं च इति एते विषयाः चर्चिताः सन्ति। सुन्दरकाण्डाभिधाने पञ्चमे काण्डे लङ्काद्वीपस्य मनोज्ञत्वं रावणप्रासादस्य बलवच्चेतःप्रसादकत्वं हनुमतः सीतायाः सान्त्वप्रदायकत्वम् इति एते विषयाः वर्णिताः सन्ति। युद्धकाण्डनाम्नि षष्ठे काण्डे रामस्य रावणमारणम्, लङ्काजयश्च इति एते विषयाः विद्यन्ते। उत्तरकाण्डाख्ये सप्तमे काण्डे पौरजानपदेषु लब्धप्रसरः सीतागोचरः, प्रजाभिः रामस्य निन्दाकथनम्, रामराजादिष्टः सीतावनवासः, सीताशोकः, वाल्मीकेः आश्रमपदे कुशलवयोः जननं ग्रन्थपरिसमाप्तिश्च इति विस्तरेण वर्ण्यन्ते। एवञ्च वाल्मीकिः रामायणनामके ग्रन्थे रामचरित्रोपस्थापनेन आदर्शमानवचरित्रस्य वर्णनम् अकरोत्। स एव रामायणग्रन्थः सनातनधर्मस्य प्राणभूतो भवति।

रामायणस्य कविताशैली -

सर्वप्रथमं रामायणं काव्यं वर्तते तदनन्तरम् एव धर्मग्रन्थः इतिहासग्रन्थो वा अन्यत् किञ्चित् भवति। रामायणं तावत् आद्यं संस्कृतकाव्यम्, तत्प्रणेता च वाल्मीकिः भवति। अत एव सरलं संस्कृतम्

उपलभ्यते। एवञ्च रामायणेन संस्कृतकाव्यस्य बाल्यरूपं निरूप्यते। प्रायः आदिकविः वाल्मीकिः अनुष्टुप् - छन्दसा पद्यानि रचितवान्। तथाहि आभाणकम्- "वाल्मीकेरुपज्ञा नूनमनुष्टुप्-छन्दः" इति। अथारभ्येतिपर्यन्तं सर्वत्र रामायणी भाषा विशुद्धा परिष्कृता च क्वचित् क्वचिच्च अलङ्कारमण्डितापि च विद्यते। रामायणे उपमारूपकाद्यलङ्काराणां वर्णनं विद्यते। कविः न कदापि वस्तुतत्त्वं जहाति। अत एव कविः सर्वत्र कवित्वं दर्शयितुम् इच्छति।

हेमन्तवर्णने काव्यच्छटा दृश्यताम्।

"सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम्।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते।।
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम्।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः।।
रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते।।"इति

रावणेन बहुशः प्रार्थ्यमाना सीता यदाह तदतिरमणीयं काव्यम् इति निर्दिश्यते-

"नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा।
सिंहस्य खादतो मांसं मुखादादातुमिच्छसि।।
यो रामस्य प्रियां भार्यां बलात्त्वं हर्त्तुमिच्छसि।
त्वं क्षुरं जिह्वया लेक्षि सूच्या स्पृशसि लोचने।
यो रामस्य प्रियां भार्यां पापबुद्ध्या निरीक्षसे।।"इति

आदिकविः वाल्मीकिः अशोकवाटिकास्थायाः सीतायाः स्वरूपम् उपमादिभिः प्रकाशयति। यथा-

अभूतेनापवादेन कीर्त्तिं निपतितामिव।
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव।
सन्नामिव महाकीर्त्तिं श्रद्धामिव विमानिताम्।
पूजामिव परीक्षीणामाशां प्रतिहतामिव।। इति

कवितायाः उद्देश्यं लोकहितं स्यात् इति वाल्मीकिः न कदापि विस्मृतवान्। अत एव चरित्रसृष्टौ वर्णने वा सर्वत्र कविः उच्चम् आदर्शं विचारं च प्रदर्शयति स्म।

"कल्याणि बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि।।" इति।

ईदृशाः उपदेशाः काव्यस्य माहात्म्यं वर्धयन्ति। एभिः एव साहित्यगुणैः वाल्मीकिः भारतीयकाव्यधारायाः हिमवान् मन्यते। तथाहि-

"कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम्।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्।।"इति।

रामायणे रसः-

काव्यानाम् आदर्शभूतं रामायणम्। कवीनाम् आदर्शभूतश्च वाल्मीकिः इति कथयन्ति विद्वांसः। यदि वाल्मीकिः न अभविष्यत् तदा कवयः कीदृशा भवन्ति इति निर्णयो दुष्करः भवेत्। कवयः क्रान्तदर्शिनो भवन्ति, ते यन्मनोरमं तत्त्वं पश्यन्ति, तदेव शब्दद्वारा लोकानुपदेष्टुं रञ्जयितुं च चित्रयन्ति। स्वानुभूतवस्तुजातस्य शब्दचित्रोपस्थापनम् एव काव्यम्। रामाणयात् पूर्वम् उपनिषदादौ यद्यपि पद्यानि आसन् परन्तु तेषु लौकिकं छन्दो नासीत्, वाल्मीकिः हि सर्वप्रथमं लौकिकं छन्दोऽवतारितवान्। यावत् पर्यन्तं कवेः समक्षे वर्णनीयं वस्तु किमपि नागतं तावदयं मौनः आसीत्। यदा एव क्रौञ्चवधं करुणरसं दृष्टवान्, तदा एव अकस्मात् एव अस्य मुखात् काव्यप्रवाहः निर्गतः आसीत्। तदस्य काव्ये करुणरस एव प्रधानत्वं भजते। रस एव काव्यस्यात्मा। स च वाल्मीकेः काव्ये करुण एव संभवति। रामायणे हि करुणो रसः स्वयम् आदिकविना वाल्मीकिना प्रोक्तः। तथाहि - "श्लोकत्वमागतः" इति। भवभूतिः अपि एको रसः करुणः एव इति वदन् काव्ये करुणरसस्य एव प्राधान्यं स्वीकरोति। वाल्मीकिः अपि स्वकाव्ये तथैव स्वीकृतवान् स्यात् इति न आश्चर्यजनकम् अस्ति।

रामचरितस्य आदर्शता - वाल्मीकिना स्वकाव्यकलायाः प्रदर्शनाय यत्पात्रम् आधारीकृतं तस्य रामस्य चरितम् एव तादृशं यत् तत् आधारीकृत्य कोऽपि कविः साफल्यम् आपद्येत। तथाहि श्रूयते-

"राम तुम्हारा चरित स्वयं ही काव्य है

कोइ कवि बन जाय सहज संभाव्य है।"इति।

रामचन्द्र आदर्शभ्राता, आदर्शपतिः, आदर्शपुत्रः, आदर्शशासकः, आदर्शमनुष्यश्च आसीत् इति सर्वजनविदितम् अस्ति। रामः वनं गत्वा अपि भरतस्य उपरि सन्देहं न कृतवान्, लक्ष्मणोपरि विपदुपनिपाते स्वप्राणान् तृणाय मेने इत्यादिना आदर्शभ्रातृता अवगम्यते। सीतां परित्यज्य अपि तदनुरागाग्नौ तिलशः स्वम् अजुहोत् इति रामस्य आदर्शपतित्वम्। पितुः आज्ञापरिपालनाय राज्यं त्यक्तवान् इति आदर्शपुत्रत्वम् अवगम्यते। रामराज्यपदम् अधुना अपि आदर्शराज्यपर्यायताम् आपन्नमिति रामस्य आदर्शशासकता अवगम्यते। व्यवहारेण रामः आदर्शमनुष्यः आसीत्। तादृशं चरित्रं स्वीये काव्ये सृष्टवान् आदिकविः वाल्मीकिः।

संसारे किम् अपि काव्यं लोकप्रियतायां रामायणस्य समतां कर्तुं न शक्नोति, अत एव अस्य प्रचारोऽपि पूर्णतया जातः। महाभारते तृतीये पर्वणि रामकथा रामायणाधारेण वर्णिता। अग्निविष्णुगरुडभागवतब्रह्माण्डपुराणेषु च रामायणानुसारेण रामस्य चरितं वर्णितम्। भासकालिदासादयः महाकवयः अपि रामायणम् आश्रित्य काव्यादिकं रचितवन्तः। बौद्धकवयः अपि स्वकाव्यानि रामायणम् आश्रित्य कृतवन्तः आसन्।

रामायणाश्रित्य काव्यादिकम्

१. रघुवंशमहाकाव्यम् कालिदासः।

२. जानकीहरणम्	कुमारदासः।
३. भट्टिकाव्यम्	महाकविभट्टिः।
४. अभिषेकनाटकम्	भासः।
५. उत्तररामचरितम्	भवभूतिः।
६. बालरामायणम्	राजशेखरः।
७. रामायणचम्पूः	भोजराजः।
८. रामचरितमानसम्	तुलसीदासः।
९. अनर्घराघवम्	मुरारिः।
१०. प्रतिमानाटकम्	भासः।

पाठगतप्रश्नाः-१

अत्र केचित् पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते -

१. आदिकविः कः अस्ति।

२. आदिकाव्यं किम् अस्ति।

३. वाल्मीकिमुनेः कालः कः।

४. कः रामायणं रचितवान्।

५. रामायणे कति काण्डाः सन्ति।

६. रामायणे कति श्लोकाः सन्ति।

७. रामायणे मुख्यरसः कः।

८. रामायणाश्रितस्य एकस्य नाटकस्य नाम लिखत।

९. रामायणाश्रितस्य एकस्य चम्पूकाव्यस्य नाम लिखत।

१०. रामायणे नायकः कः।

११. रामायणे कति सर्गाः सन्ति।

१.२) द्वैपायनः व्यासः- महाभारतम्

महाभारतं हि द्वितीयं भारतवर्षस्य राष्ट्रियमहाकाव्यम्। महाभारतस्य अस्य प्रणेता कृष्णद्वैपायनः व्यासः। संस्कृतसाहित्यजगति वाल्मीकेः परं व्यासदेवः अग्रगण्यः भवति। व्यासदेवः ऋषिः आसीत्। अत एव आर्षकविः इति अभिधीयते। पुरातनः अयं कविः स्वकीयग्रन्थे देशकालादिविषये न किमपि लिखति

स्म। अत एव एतादृशानां कवीनां देशकालादिविषये अनुसन्धानं यद्यपि क्लेशसाध्यं कर्म तथापि नैव अशक्यम्। अन्यत् पुस्तकं वीक्ष्य एतादृशानां प्राचीनकवीनां देशकालादिकम् अस्माभिः अनुमीयते।

१.२.१) कालः

सम्प्रति उपलभ्यमानं महाभारतं मूलमहाभारतात् परतो बहुषु शतकेषु व्यतीतेषु एव निर्मितं स्यात्। अतः मूलमहाभारतमन्तु जयाभिधानस्य वर्तमानमहाभारतात् पूर्वकालिकत्वं निश्चितम्। अत्र वर्तमानमहाभारतस्य रचनाकालो विचारणीयः अस्ति।

ख्रीष्टैकादशशतके जातः क्षेमेन्द्रः भारतमञ्जरीनामकं ग्रन्थं लिखितवान्। स क्षेमेन्द्रः वर्तमानमहाभारतम् उदाहरति। अत एव वर्तमानमहाभारतस्य एकादशशतकपूर्वकालिकत्वं सर्वथा सिद्धम्।

अष्टमशतकोत्तरार्धे जाता आद्यशङ्कराचार्या महाभारतं स्त्रीभिः धर्मज्ञानाय अध्येयत्वेन उपदिशन्ति, तेन महाभारतस्य ततः पूर्वकालिकत्वं सिद्धम्।

अष्टमशतकोत्पन्नः कुमारिलभट्टः महाभारतस्य बहूनि पर्वाणि स्मरति।

सप्तमशतकोत्पन्नाः बाणसुबन्धुप्रभृतयः कवयो महाभारतस्य अष्टादश अपि पर्वाणि हरिवंशं च स्मरन्ति।

कम्बोडियानामके भारतस्य प्राचीनोपनिवेशे षष्ठशतकसमीपे उत्कीर्णात् शिलालेखात् ज्ञायते यत् तत्रत्याय कस्मैचित् मन्दिराय रामायणमहाभारतग्रन्थौ भारतेन प्रहृतौ। तत्कथाप्रबन्धोऽपि भारतेन कृतः।

यववालिप्रभृतिषु द्वीपेषु षष्ठशतके महाभारतम् अवर्तत, ततोऽपि पूर्वं तिब्बतभाषायां महाभारतस्य अनुवादो जातः।

चतुर्थपञ्चमशतकलिखितेषु दानपत्रकेषु स्मृतिरूपेण महाभारतवचनानि निर्दिष्टानि आसन्।

४६२ ख्रीष्टोत्कीर्णे एकत्र शीलालेखे पाराशर्यव्यासस्य लक्षश्लोकात्मकमहाभारतप्रणेतृत्वम् उल्लिख्यते।

ड्योन क्राइसोस्तोम (Dion Chrysostom) महोदयस्य साक्ष्येण प्रतीयते यत् ५० ख्रीष्टाब्दे लक्षपद्यात्मकं महाभारतं दक्षिणपथे लब्धप्रचारम् आसीत्।

एभिः सर्वैः प्रमाणैः एतत् सिद्धं यत् ख्रीष्टशतकप्रारम्भे महाभारतम् अवश्यम् आसीत्। अपि च -

पाणिनिः महाभारतं जानाति स्म इति डल्हमैन-वर्यस्य साक्ष्येण प्रतीयते।

ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकप्रणीते आश्वालयनगृह्यसूत्रे महाभारतस्य उल्लेखः विद्यते।

४०० ई. पू. समये निर्मिते बौधायनधर्मसूत्रे महाभारतस्य उल्लेखः अस्ति।

महाभारतीयशान्तिपर्वणि विष्णोर्दशावतारगणनाकाले बुद्धस्य नाम न आयाति।

मेगास्थनीजप्रणीते भारतवर्णने याः कथाः वर्ण्यन्ते। ताः कथाः महाभारतात् स्वीकृताः सन्ति।

ब्रह्मा सर्वदेवज्येष्ठतया महाभारते प्रतिपादितः। पालिभाषासाहित्येन ज्ञायते यत् ब्रह्मणो ज्येष्ठत्वं ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् प्रागेव प्ररूढप्रचारम् आसीत्।

ज्यौतिषप्रमाणैः अपि कतिपये विद्वांसः कल्पयन्ति यत् वर्त्तमानं महाभारतम् ५०० ई. पू. समयात् प्रागेव निर्मितं न ततः परम्। अतः सर्वसमीक्षया महाभारतम् ५०० ई. पू. समयतः परतो न निर्मितं किन्तु कदाचित् पूर्वम् एव निर्मितम् इति प्रतीयते। न तावत् निखिलं महाभारतम् एककालकृतिः। अतः व्यासस्य अपि कालः ५०० ई. पू. समयतः पूर्वकालिकः आसीत्।

१.२.२) कृतिः

व्यासदेवस्य पुराणम्, महाभारतञ्च इति कृतिद्वयं श्रूयते। पुराणानां धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वम् अधिकं विद्यते। वेदविहितधर्माणां सरलतया सुबोधभाषया च वर्णनाय एव पुराणानि विरचितानि व्यासदेवैः। यदा वेदोक्ता अर्थाः लोकानां बुद्धौ न आरोढुं प्रवृत्ताः तदा वेदोक्तार्थस्य ज्ञानं सुलभं कर्तुं पुराणानि आगतानि। समाजस्य तात्कालिकस्वरूपबोधनाय अपि पुराणानां महान् उपयोगः विद्यते। पुराणेषु प्राचीनभारतस्य इतिहासः निहितः अस्ति। इतिहासाः केवलं राजवृत्तान्तं बोधयन्ति। परन्तु पुराणानि राजवृत्तान्तेन सह ऋषीणाम् अपि वृत्तान्तं बोधयन्ति। पुराणानि भौगोलिकसामग्रीम् अपि प्रस्तुवन्ति। पुराणविषये काचित् कथा श्रूयते - "व्यासो हि वेदान् चतुर्धा विभज्य तानात्मनः चतुरः शिष्यान् उपदिष्टवान्। ततश्च अमूः कथाः आख्यायिकाः उपाख्यानानि, गीतानि, लोकवादांश्च संगृह्य पुराणं नाम ग्रन्थविशेषं ग्रथितवान्, इतिहासेन साकम् अमुं ग्रन्थं रोमहर्षणं नाम पञ्चमं स्वशिष्यं पाठयामास। तदनन्तरं च तेन महाभारतं खलु निबद्धम्" इति। व्यासदेवस्य अपरा सुप्रसिद्धा कृतिः महाभारतम्। रामायणस्य तुलनायां यद्यपि महाभारतस्य प्रचारः अल्पः, तथापि महत्त्वदृष्ट्या महाभारतं विश्वस्य कुतोऽपि ग्रन्थात् न हीयते। महाभारतं तदानीन्तनभारतीयं समाजनीतिराजनीतिप्रभृतिज्ञातव्यं बोधयति, महाभारतं तदानीन्तनीं भारतीयां सभ्यतां प्रकाशयति। प्रमाणग्रन्थतया महाभारतस्य पञ्चमवेदसंज्ञा जाता। इदं प्रायः सर्वे विद्वांसः मन्यन्ते यत् महाभारतं प्राग् जयनाम्ना ततो भारतनाम्ना ततः परतश्च महाभारतनाम्ना प्रसिद्धम्। तथा हि उक्तम्-

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥ इति

मौलिकं जयनाम्ना व्यवहृतञ्च महाभारतम् अल्पपरिमाणं स्वरूपतः ऐतिहासिककथाप्रधानम् आसीत्, न उपदेशप्रधानम्। जय इति नाम एव तस्य ग्रन्थस्य पाण्डवविजयमात्रबोधनाय निर्मितम् आसीत्। अमुम् एव जयनामानं ग्रन्थं व्यासः निजशिष्यं वैशम्पायनं पाठितवान् इति सा प्रथमावस्था महाभारतस्य। तस्य नाम जय इति आसीत्। वैशम्पायनश्च गुरोः व्यासात् अधीते जये स्वविरचितसंवादादिकं योजयित्वा नागयज्ञावसरे जनमेजयं श्रावितवान्। तदा चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकपरिमितम् आसीत्। भारतम् इति संज्ञा आसीत्। सा इयं द्वितीयावस्था आसीत्। अथ अमुम् एव चतुर्विंशतिसाहस्रीपरिमाणात्मकं भारतग्रन्थं शौनकाय सौतिः श्रावितवान्। तत्र लक्षपरिमाणात्मकश्लोकः आसीत्। सा इयं तृतीया अवस्था एव महाभारतसंज्ञा प्राप्ता। सौतिना एव महाभारतसंज्ञा कृता आसीत्। इयमेव महाभारतस्य अन्तिमा अवस्था।

१.२.३) विषयः

महाभारतस्य शतसाहस्री इति अपरम् अभिधानं विद्यते। प्रकृतं महाभारतं पर्वसु अध्यायेषु च विभक्तम् आसीत् इति अनुमीयते। स एव विभागक्रमः वैशम्पायनेन अनुसृतः। तदीयं महाभारतम् उपशतपर्वसु विभाजितम् आसीत्। सौतिना सा संख्या सङ्कोच्य अष्टादशतां नीता। अथ अष्टादशपर्वव्यतिरिक्तं हरिवंशं नाम पर्व अस्ति। महाभारते प्रायः लक्षात्मकः श्लोकः विद्यते। तत्र मुख्येषु केषुचित् पर्वसु निम्नविषयाः वर्ण्यन्ते-

आदिपर्वणि तावद्- धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां च बाल्यकालवर्णना, द्रौपदीविवाहः, यादववीरशौरिणां पाण्डवानां संस्तवः।

सभापर्वणि- इन्द्रप्रस्थे पाण्डवानामृद्धिः, द्यूते च पाण्डवानां युधिष्ठिरेण द्रौपदीसहितस्य सर्वस्वस्य हारणम्, एकवर्षाज्ञातवासाय द्वादशवर्षवनवासाय च पाण्डवानां विवासनम्।

वनपर्वणि- काम्यकारण्ये पाण्डवानां द्वादशवर्षवनवासः।

विराट्पर्वणि- मत्स्यपतेः विराजः भृत्यत्वेन गुप्तात्मनां पाण्डवानाम् अज्ञातवासस्य त्रयोदशवर्षस्य अतिवाहनम् इति

उद्योतपर्वणि- धार्तराष्ट्रः पाण्डवानां न्याय्यं दायभागं प्रदातुं न इच्छति स्म। ततः रणोद्योतवर्णनम् अस्ति। इतः परं भाविषु पञ्चपर्वसु वासुदेव-पाण्डव-वर्जं सर्वक्षयकारणं भीषणं रणं विस्तरेण वर्णितम्।

एकादशे पर्वणि- मृतदाहसंस्कारं कृत्वा द्वादशे त्रयोदशे च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य राजधर्मस्य उपदेशः। चतुर्दशे युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः अश्वमेधः नाम यागश्च, पञ्चदशे गान्धारीधृतराष्ट्रयोः तपोवनगमनम्, षोडशे यादवानाम् अन्योन्यविनाशनः कलहः कृष्णस्य च सहसा व्याधकृतो वधः, सप्तदशे अर्जुनपौत्रं परीक्षितं प्रजापालनकर्मणि नियुज्य निर्विण्णपाण्डवानां मेरुं प्रति प्रस्थानम्, अष्टादशे च पाण्डवानां स्वर्गारोहणं वर्ण्यते।

महाभारतीया कविताशैली -

व्यासस्य कृतिः इयं सर्वैः इतिहास इत्युच्यते यतोऽत्र वीराणां पुण्या गाथा वर्णिता। अयं ग्रन्थः धार्मिकग्रन्थः येन लोकः स्वकल्याणं गवेषयति। महाभारते अत्र एव गीतारत्नं विद्यते। यत् दुग्धम् इव पीयते। गीताग्रन्थस्य आदरः महाभारतस्य एव विशिष्टतां प्रमाणयति। अत्र शान्तरसः मुख्यरसः भवति। महाभारते सरलया संस्कृतगिरा पद्यानि सन्ति। यथा -

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही।।इति

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः।। इति।

कतिपयाश्च कथाः प्राचीनगद्यसंयुक्ताः सन्ति। पद्यबहिर्भूतानि "कृष्ण उवाच" "भीष्म उवाच" इत्यादीनि वाक्यानि विद्यन्ते। व्यासस्य मते तु भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूतः धर्मः भवति। अत एव प्राह -

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्

धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः।

धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये

जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः। इति

मनुष्यः सर्वदा कर्मशीलः भवेत्। कर्मविमुखाः मानवाः न कदापि मानवपदवीं न अर्हन्ति। तथा हि प्रोक्तम्- "प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः"इति। आधुनिकाः समाजशास्त्रिणः कथयन्ति - मनुष्याः एव श्रेष्ठजीवाः। तेषाम् एव कल्याणाय सर्वे नियमव्यवहाराः प्रवर्त्यन्ते। इदं वस्तु व्यासेन प्रोक्तम् -

"गुह्यं ब्रह्म तदिदं ब्रवीमि

न हि मनुष्यात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित्"। इति

महाभारतस्य उपजीव्यम् -

महाभारते बहुलं नीतिवाक्यानि प्राप्यन्ते। यानि वाक्यानि अस्मिन् युगे अत्यन्तं प्रयोजनपूर्णानि भवन्ति। जनाः बहुधा दिग्भ्रान्ताः भवन्ति। मानवनां सन्मार्गेण गमनाय महाभारतम् अत्यन्तम् आवश्यकम्। महाभारतस्य अपि जनप्रियता अत्यन्तं वर्तते। बहवः महाकवयः महाभारतम् आश्रित्य बहून् ग्रन्थान् रचितवन्तः। महाभारताश्रितानां ग्रन्थानां नामानि अधः प्रदीयन्ते।

१.	शिशुपालवधम्	माघस्य (सभापर्वम्)।
२.	नैषधीयचरितम्	श्रीहर्षस्य (वनपर्वम्)।
३.	किरातार्जुनीयम्	भारवेः(वनपर्वम्)।
४.	कर्णभारम्	महाकविभासस्य।
५.	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	महाकविकालिदासस्य।
६.	वेणीसंहारम्	भट्टनारायणस्य।
७.	नलचम्पूः	त्रिविक्रमभट्टस्य (वनपर्वम्)।
८.	भारतचम्पूः	अनन्तभट्टस्य।

पाठगतप्रश्नाः-२

अत्र केचित् पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते -

१२. व्यासदेवस्य कालः कः।

१३. महाभारतं केन विरचितम्।

१४. महाभारतस्य अपरम् अभिधानं किम्।

१५. महाभारते कति पर्वाणि सन्ति।

१६. महाभारते कति श्लोकाः सन्ति।

१७. द्वितीयावस्थापन्नस्य महाभारतस्य नाम किम्।

१८. प्रथमावस्थापन्नस्य महाभारतस्य नाम किम्।

१९. महाभारते मुख्यरसः कः।

२०. व्यासस्य महाभारतव्यतिरिक्ता भिन्ना कृतिः का।

२१. महाभारतम् आश्रित्य किं नाटकं विद्यते।

२२. महाभारतम् आश्रित्य किं महाकाव्यं विद्यते।

२३. महाभारतम् आश्रित्य किं चम्पूकाव्यं विद्यते।

१.३) भासः

संस्कृतसाहित्यजगति नाट्यकारः भासः एकम् उज्ज्वलपूर्णं नक्षत्रम्। नाट्यकारः भासो हि सम्प्रति विज्ञातनाट्यकारेषु प्राचीनतमो भवति। कालिदासादयः महाकवयः भासम् एव श्रेष्ठत्वेन मन्यन्ते। कालिदासादिकृतेषु ग्रन्थेषु भासस्य नामोल्लेखः बहुधा दृश्यते। अयम् अत्यन्तं प्राचीनतमः आसीत्। एवञ्च स्वकृतिषु अपि कुत्रचित् स्वविषये न किमपि लिखितवान्। अत एव भासस्य कालादिनिरूपणे अन्यानि पुस्तकानि सहायकानि भवन्ति। सम्प्रति भासस्य देशकालादिकम् अनुमीयते।

१.३.१) कालः -

भासस्य काले निर्णीये प्राचां कवीनां लेखकानाञ्च लेखा अवलम्ब्यते।

कालिदासेन "प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्" इत्यादरवचनेन भासस्य प्रचुरा प्रसिद्धिः प्रोक्ता। एतेन भासस्य कालिदासपूर्ववर्तिता सिद्धा।

अभिनवगुप्तः स्वकृते अभिनवभारतीग्रन्थे भासं स्मरन् पद्यमिदं तन्नाटकात् उद्धृतवान्। महाकविना भासेनापि स्वप्रबन्धे उक्तम्-

"त्रैतायुगं तदिह हन्त न मैथिली सा
रामस्य रागपदवी मृदु चास्य चेतः।
लब्धा जनस्तु यदि रावणमस्य कायं
प्रीत्कृत्य तन्न तिलशो न वितृप्तिगामी।।"इति

बाणभट्टः स्वीये हर्षचरिते भासस्य विषये "सूत्रधारकृतारम्भैः"इत्याद्युक्तवान्।

दण्डिना अपि भासः "सुविभक्तमुखाद्यङ्गैः" इत्यादिना अवन्तिसुन्दरीकथायां स्मृतः।

प्रतिमानाटके बृहस्पतेरर्थशास्त्रं स्मृतं न चाणक्यस्य। एतेन चाणक्यात् प्राचीनता भासस्य आपतिता।

राजशेखरः स्वकविविमर्शे लिखितवान् -

“भासो रामिलसौमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविर्मेण्ठो भारविकालिदासतरलास्कन्धः सुबन्धुश्च यः।” इति। राजशेखरात् पूर्ववर्ती भवति महाकविः भासः।

भरतप्रवर्तितनाटकीयनियमानां समादरो भासेन स्वकृतौ न कदापि कृतः वर्तते। यथा स्थापनायां न कविनामनिर्देशः अवतरणस्य स्थापननाम्ना निर्देशः, न प्रस्तावनानाम्ना। नान्दीपाठात् परतः सूत्रधारप्रवेशः। विनापि भरतवाक्यं ग्रन्थसमाप्तिः, मृत्युनिद्रायुद्धानां रङ्गमञ्चे अवतारणा च। एतेन तस्य भरतप्राचीनता आयाता।

भासः स्वकृतौ पाणिनिव्याकरणानुसारेण न कदापि लिखति। कुत्रचित् पाणिनिमतविरुद्धम् अपि कार्यं भवति एव। एतेन अवगम्यते यत् भासकाले तु पाणिनिव्याकरणं नासीत्। एतेन प्रमाणं भवति यत् पाणिनेः प्राचीनः महाकविः भासः।

रसपरिपाकमहिम्ना भाषाप्रवाहसाम्येन भासस्य व्यासवाल्मीकिसमयवर्त्तित्वम् आतिष्ठन्ते केचित्।

एभिः सर्वैः कारणैः भासस्य प्राचीनता सिद्धा भवति। सा च प्राचीनता कालिदासात् अपि प्राचीनम् इमं साधयन्ती १०० ई. पूर्वमितं कालं भासस्य बोधयति।

१.३.२) कृतिः -

महाकविः भासः प्रायः त्रयोदश नाटकानि रचितवान्।

१. प्रतियौगन्धरायणम्।
२. अविमारकम्।
३. स्वप्नवासवदत्तम्।
४. प्रतिमानाटकम्।
५. अभिषेकनाटकम्।
६. मध्यमव्यायोगः।
७. पञ्चरात्रम्।
८. दूतवाक्यम्।
९. दूतघटोत्कचम्।
१०. कर्णभारम्।
११. ऊरुभङ्गम्।
१२. बालचरितम्।
१३. दरिद्रचारुदत्तम्।

केषाञ्चित् मते यज्ञफलम् इति नामकं रूपकम् एकं लिखितवान् आसीत् इति। अधः प्रत्येकं नाटकं स्वीकृत्य कश्चित् सामान्यपरिचयः प्रदीयते।

१. **प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्** - प्रतिज्ञायौगन्धरायणं हि भासस्य प्रथमा कृतिः स्वप्नवासवदत्तस्य पूर्वपीठिका च। अत्र हि वत्सराजस्य उदयनस्य वासवदत्ताहरणवृत्तान्तं वर्णितम् अस्ति। इदं हि चतुर्षु अङ्केषु विभक्तम्। नायकः अस्य यौगन्धरायणः वृत्तफलस्वाम्युदयनः। शत्रुवशीभूतस्य उदयनस्य मोक्षाय यौगन्धरायणः प्रतिजानीते करोति च। स्वप्रतिज्ञां पूरयति इति ग्रन्थः अयम् अन्वर्थनामा।

२. **स्वप्नवासवदत्तम्** - षष्ठेषु अङ्केषु विभक्तम् इदम् रूपकं भासस्य सर्वोत्कृष्टा कृतिः। आरुणिः वत्सभूमिम् अपहृतवान्। वत्सभूमेः उद्धरणाय मन्त्री यौगन्धरायणः प्रतिज्ञां कृतवान्। वासवदत्ता दग्धा इति मिथ्या प्रचारेण सर्वान् वञ्चयित्वा उदयनो मगधराजपुत्र्या पद्मावत्या सह परिणयम् आचरति। ततश्च मगधेशसाहाय्येन रुमण्वान् आरुणिं निपात्य उदयनस्य राज्यं पुनः प्रत्यावर्तयति। काले वासवदत्ता च पुनरात्मानं प्रकटीकरोति। दग्धा इति मतां वासवदत्ताम् उदयनः स्वप्ने पश्यति इत्यस्य ग्रन्थस्य स्वप्नवासवदत्तम् इति नाम अन्वर्थम्। कथाम् इमां समाश्रित्य श्रीहर्षः रत्नावलीं नाटिकां विरचितवान्।

३. **अविमारकम्**- अविमारके रुपके षट् अङ्काः सन्ति। अत्र हि काशीयुवराजस्य सौवीरराजधर्मपुत्रस्य अविमारकस्य कुन्तीभोजराजकुमार्या कुरङ्ग्या सह प्रेमलीलोपवर्णिता अस्ति। अत्र हि न तथा रचनाचमत्कारः प्रतिभाति। सम्भवति यत् भासो हि स्वीयाम् एव व्यथाम् अत्र प्रकटीकरोति। कृतेः अस्याः भासप्रणीतत्वापत्तिः अपि न तथा युक्तिहीना।

४. **चारुदत्तम्** - चारुदत्तं हि नाटकं चतुर्षु अङ्केषु विस्तारितम् अस्ति। अत्र हि उज्जयिन्याः चारुदत्तस्य वसन्तसेनाख्यया वेश्यया सह प्रेमविनिमयः वर्णितः अस्ति। कृतिः इयं स्वजातौ प्रथमा। यतो हि राजेतरः कश्चित् विप्रः नायकत्वेन कल्पितः अस्ति। अपूर्णम् इदं नाटकं भासस्य कृतौ चरमा वर्तते। अत्र हि चारुदत्तेन सह वसन्तसेनायाः अभिसारनिमित्तव्यवस्थापर्यन्तं कथा अस्ति। तदनुवर्तिना शूद्रकेन मृच्छकटिकं प्रणीय कथा एषा प्रणीता।

५. **प्रतिमानाटकम्** - अस्मिन् नाटके सप्त अङ्काः सन्ति। अत्र नाटके रामवनगमनपर्यन्ता कथा संक्षेपेण उपवर्णिता अस्ति।

६. **अभिषेकनाटकम्** - नाटके अस्मिन् षट् अङ्काः सन्ति। षडङ्कात्मकं हि नाटकम् इदं प्रतिमानाटकस्य उत्तरार्द्धम्। अत्र हि रामायणे किष्किन्धा - सुन्दरयुद्धकाण्डाख्यगता कथा संक्षिप्य उपवर्णिता अस्ति। इदम् एव बालिवधसंज्ञया अपि व्यपदिश्यते।

७. **बालचरितम्** - बालचरितं हि भागवताश्रितं नाटकम् अस्ति। इदम् एव कंसवधसंज्ञया अपि व्यपदिश्यते। अत्र हि कृष्णस्य जन्मत आरभ्य कंसवधपर्यन्ता कथा उपवर्णिता अस्ति।

८. **ऊरुभङ्गम्** - रूपकम् इदम् एकाङ्कात्मकम् अस्ति। अत्र हि दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गपर्यन्ता कथा उपवर्णिता अस्ति। सम्भवतः इदम् एव हि संस्कृतसाहित्ये प्रथमं दुःखान्तनाटकम्।

९. **दूतवाक्यम्** - अत्र नाटके एकः अङ्कः विद्यते। नाटकम् इदं श्रीकृष्णस्य पाण्डवदौत्यकथासम्बद्धम् अस्ति।

१०. **पञ्चमरात्रम्** - अत्र हि त्रयः अङ्काः सन्ति। अत्र हि यज्ञावसाने द्रोणः दक्षिणरूपेण पाण्डवेभ्यः अर्द्धराज्यं प्रार्थितवान्। दुर्योधनः अपि यजमानः पञ्चरात्राभ्यन्तरे पाण्डवागमने तथाकरणाय प्रतिजानीते। द्रोणस्य प्रयासेन पाण्डवास्तत्र उपतिष्ठन्ति। ततश्च प्रतिश्रुत्यनुसारेण हि अर्धराज्यं दुर्योधनः तेभ्यः प्रयच्छति। एषा कथा महाभारतकथां विरुणद्धि।

११. **दूतघटोत्कचम्** - अस्मिन् रूपके एकः अङ्कः विद्यते। रूपके अस्मिन् अभिमन्योः वधात् परं श्रीकृष्णः सन्धिप्रस्तावाय घटोत्कचं दूतत्वेन नियुक्तवान्। कौरव्यस्य सकाशं गत्वा शान्तिप्रस्तावं प्रदत्तवान्। किन्तु

१२. कौरव्येण घटोत्कचः अपमानितः अभवत्। क्रुद्धः सन् प्रतिशोधार्थं युद्धं कर्तुम् इष्टवान्।

१३. **कर्णभारम्** - अस्मिन् नाटके एकः अङ्कः विद्यते। कर्णस्य ब्राह्मणरूपधारिणे शक्राय कवचकुण्डलदानेन सह निबद्धा इयं कथा।

१४. **मध्यमव्यायोगः** - व्यायोगे अस्मिन् भीमेन घटोत्कचात् ब्राह्मणपुत्ररक्षणं भीमस्य हिडिम्बया सह पुनर्मिलनं च वर्णितम् अस्ति।

१५. एतदतिरिक्तम् अपि भासस्य कृतित्वेन सप्त अन्यानि नाटकानि स्मर्यन्ते। येषु वीणावासवदत्ता यज्ञफलञ्चापि। सम्प्रति एतानि पुस्तकानि नैव उपलभ्यन्ते।

१६. रामायणेषु प्रतिमानाटकम् अभिषेकश्च। महाभारतमूलेषु मध्यमव्यायोग-दूतघटोत्कच-कर्णभार-ऊरुभङ्ग-दूतवाक्यादीनि। भागवताश्रितं बालचरितम्। कल्पितेतिवृत्तं दरिद्रचारुदत्तम् अविमारकं च।

पाठगतप्रश्नाः-३

अत्र केचित् पाठगताः प्रश्नाः प्रदीयन्ते -

२४. भासस्य कालः कः।

२५. भासविरचितस्य एकस्य नाटकस्य नाम लिखत।

२६. भासस्य प्रायः कति नाटकानि सन्ति।

२७. भासस्य प्रथमा कृतिः का।

२८. स्वप्नवासवदत्ते कति अङ्काः सन्ति।

२९. प्रतिमानाटकं किम् आश्रित्य कृतवान्।

३०. अभिषेकनाटके कति अङ्काः सन्ति।

३१. भासः महाभारतं समाश्रित्य किं नाटकं लिखितवान्।

३२. कर्णभारे कति अङ्काः सन्ति।

३३. चारुदत्तं किम् आश्रित्य लिखितवान्।

३४. पञ्चमरात्रनाटके कति अङ्काः सन्ति।

३५. भासः बालचरितं नाटकं किम् आश्रित्य लिखितवान्।

पाठसारः

पाठे अस्मिन् आदिकवेः वाल्मीकेः व्यासदेवस्य भासस्य च विषये किञ्चित् समासेन आलोचितम्। वाल्मीकिः तु आदिकविः। यतो हि काव्यस्य दृष्टान्तत्वेन रामायणम् उपस्थापितवान्। इदं च रामायणं भारतसंस्कृतेः प्राणभूतम्। प्रायः ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् पूर्वम् एव रामायणं रचितवान्। रामचरित्रम् आश्रित्य रामायणं रचितम्। अत्र सप्त काण्डाः, ५०० सर्गाः, चतुर्विंशतिसहस्रं श्लोकाः सन्ति। अपरञ्च महाभारतं हि अस्मद्राष्ट्रेतिहासः। ग्रन्थस्य अस्य प्रणेता व्यासदेवः। महाभारतग्रन्थः मानवजीवनस्य समस्यानां समाधानाय नयनपथम् अधिरोहति। तस्मात् अस्माकं भारतीयानां कृते ग्रन्थराज एव धर्मशास्त्रस्य अपि कार्यं साधयति। महाभारते हि अष्टादश सर्गाः, एकलक्षं श्लोकाः सन्ति। ग्रन्थे अस्मिन् भारतीयधर्मस्य सुविस्तृततया ज्ञानाय कौरवपाण्डवयोः युद्धवर्णनं कृतम्। ग्रन्थस्य अस्य निर्माणकालः ५०० ई. पू. समयात् प्राग् एव। प्राचीननाटककारेषु अत्यन्तं प्रसिद्धः महाकविः भासः। संस्कृतजगति प्रायः त्रयोदश रूपकानि विद्यन्ते। महाकवेः भासस्य स्थितिकालः १०० ई. पूर्वमितः कालः। महाकविः इदं रामायणम् आश्रित्य प्रतिमानाटकम्, महाभारतम् आश्रित्य मध्यमव्यायोगनाटकम्, भागवतम् आश्रित्य बालचरितम्, कल्पितेतिवृत्तम् आश्रित्य चारुदत्तम् इत्यादीनि रूपकानि विरचितवान्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वाल्मीकेः देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं रचयत।

२. वाल्मीकेः कृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

३. रामायणम् आश्रित्य लघुटिप्पणीं रचयत।

४. रामायणस्य कविताशैलीविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

५. रामायणस्य कालविषये लघुप्रबन्धं लिखत।

६. व्यासस्य देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं रचयत।

७. महाभारतम् आश्रित्य लघुटिप्पणीं रचयत।

८. महाभारतस्य कविताशैलीविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

९. महाभारतस्य कालविषये लघुप्रबन्धं लिखत।

१०. भासस्य देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं रचयत।

११. भासस्य कृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

१२. भासस्य विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

अत्र पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदीयन्ते-

उत्तराणि - १

१. वाल्मीकिः।

२. रामायणम्।

३. ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् पूर्वम्।

४. वाल्मीकिः।

५. सप्त काण्डाः।

६. चतुर्विंशतिः श्लोकाः।

७. करुणः रसः।

८. प्रतिमानाटकम्।

९. रामायणचम्पूः।

१०. रामचन्द्रः।

११. ५०० सर्गाः।

उत्तराणि - २

१२. ५०० ई. पू. समयात् प्राग्।

१३. व्यासदेवेन।

१४. शतसाहस्री।

१५. अष्टादश पर्वाणि।

१६. एकलक्षं श्लोकाः।

१७. भारतम् इति नाम।

१८. जय इति नाम।

१९. शान्तरसः।

२०. पुराणानि।

२१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्।

२२. नैषधीयचरितम्।

२३. नलचम्पूः।

उत्तराणि - ३

२४. १०० ई. पूर्वमितः कालः।

२५. स्वप्नवासवदत्तम्।

२६. प्रायः त्रयोदश।

२७. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्।

२८. षट् अङ्काः।

२९. रामायणम्।

३०. षट् अङ्काः।

३१. मध्यमव्यायोगम्।

३२. एकः अङ्कः।

३३. कल्पितेतिवृत्तम्।

३४. त्रयः अङ्काः।

३५. बालचरितम्।

॥ इति प्रथमः पाठः ॥